

ФИЛОН ГАРКУША

Филон Гаркуша (Горкуша, Оркуша, Аркуша) народився, очевидно, до 1620 р. у м. Бихові в Білорусії і походив з білоруських міщан. Дуже цікавим є питання про дійсне його прізвище і можливі зв'язки цього козацького полковника з деякими славними козацькими родами. Отже, прізвище Гаркуша можливо, походить від прізвиська (в українській мові "гаркуша" або "гарькавий" означає "картавий"). Щодо справжнього прізвища Гаркуші, то тут існує два можливих варіанта. Полонений козак Київського полку Демид сказав у 1648 р. на допиті, що прізвище полковника - "Оркуша Хвилоненко". У даному випадку ім'я з прізвищем могли переплутатися. Якщо ж припустити, що "Оркуша Хвилоненко" - це і прізвище, і прізвисько, тоді є можливим пов'язати Гаркушу з полковником Філоненком, який ще у 1626 р. очолив похід проти турецької фортеці Тягина, брав участь у Смоленській війні 1632-1634 рр. як корсунський полковник і був одним з активних учасників повстання 1637-1638 рр. Однак вірогіднішим виглядає інший варіант. Дослідники козацької генеалогії, починаючи з В. Липинського, пов'язують рід Аркуш з Кизилами, зокрема вказують на існування роду Кизимовських (Кизим - Гаркуш), на козацького полковника Гарасима Горкушу-Кизименка, який діяв у 1648 р., на Гната Кизиму гербу "Домброва", козелецького сотника у 1661 р. Цей рід, очевидно, був пов'язаний із видатними керівниками повстання 1637 - 1638 рр. - батьком і сином Кизимами, котрі, очевидно, походили з Київщини і під час повстання керували значними загонами. Кизим - старший був схоплений поляками в Іркліїві 25 грудня 1637 р. (за ст. стилем), а його син ще діяв певний час у Лубнах, але 8 січня 1638 р. коронний гетьман М. Потоцький писав, що схоплено вже й Кизименка.

Пізніше (у 1638 р.) їх обох Потоцький наказав посадити на палю у Києві, що відзначив видатний український літописець Феодосій Софонович у своїй "Кройніці". Він писав: "Кизима, киевского сотника, из его с(и)ном и з иншими в Києві на пали позбивали". Цікаво, що хтось із Кизимів - активних учасників повстання - вцілів, вивівши разом з полковником Кудрею 3 000 українців у верхів'я р. Псьол, тобто в Слобідську Україну, приблизно між Сумами та Обоянню. Важливе посереднє свідчення зв'язків Горкуші з Кизимами знаходимо в конфесаті (протоколі допиту) від 1648 р. полонених повстанців Пилипа Хведорки із Свашкова на Чернігівщині, підданого шляхтичів Жуковських, та Василя Янушкевича з Любачева. Отже, коли втопився у Прип'яті під Мозирем полковник повстанців Кизим, то на його місце обрали саме Филона Гаркушу. Відзначимо, що цей документ надруковано з суттєвими помилками і тому нами було використано оригінал цього документу, що зберігається у Архіві Головному Давніх Актів у Варшаві (АГАД). На наш погляд, такий збіг обставин був не випадковим. Відомі прецеденти, коли на місце загиблого батька козаки обирали новим своїм ватажком саме сина покійного. Досить згадати про Кривоносенка, що замінив на полковницькій посаді свого батька, знаменитого Максима Кривоноса.

Але найважливішим є те, що Филон Гаркуша доводився родичем самому Богданові Хмельницькому, про що чітко заявив полонений козак Демид: "родич Хмельницького на прізвище Оркуша Хвилоненко". Хоч і невідомо, які саме родинні зв'язки поєднували Гаркушу з Богданом Хмельницьким, але, здається, тяжіння гетьмана до Бихова пояснюється не тільки стратегічними, але й суто родинними міркуваннями. Додамо, що саме Бихів Богдан Хмельницький

передасть пізніше своєму зятеві - Івану Нечаю, чоловіку його дочки Стефаниди. Надзвичайно важливим є й те, що виявляються родинні пов'язання Хмельницьких з Гаркушами (Кизимами - Гаркушами) або ж з Филоненками.

Про подальший життєвий шлях Филона Гаркуші до 1648 року невідомо. Можна тільки здогадуватися, що він був достатньо освіченою людиною. Зате ясно, що з самого початку Національно-визвольної війни українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої 1648-1658 рр. він одразу ж поринув у її вир. Після Корсунської перемоги, яку здобули козаки Хмельницького 26(16) травня 1648 р., полум'я повстання охопило майже всю Україну й перекинулося на Білорусь. 6 липня 1648 р. шляхтич С. Марцинкевич писав у своєму листі із Стрішина про взяття Чернігова і вказував, що після цього повстанці хочуть йти походом на Бихів, Шклов та Могилев. Дійсно, цей похід досить успішно розгортався влітку 1648 р. Згадувані вище Пилип Хведорка та Василь Янушкович відзначали, що Хмельницький видав універсал представникам повстанців, які під час облоги Чернігова або уже після взяття цього міста їздили до його ставки за інструкціями. Це були Григорій Буг, який раніше був підданим шляхтичів Жуковських і жив у с. Свашкові на Чернігівщині, а тепер став полковником, Адам Лемко, Ахзем із Седнева, писар м. Лоева та видатний сподвижник і дипломат Богдана Хмельницького Силуян Мужиловський. Останній був сином случького протопопа, письменника-полеміста Андрія Мужиловського, вихованцем Києво-Могилянської Академії. В універсалі містився наказ, щоб "збирали військо, а полковництво (над ним) дали Кизиму і (Хмельницький) заборонив відступати з Речиці, Гомеля та Лоева". Якщо Кизим був дійсно родичем гетьмана, то цей універсал є тим більше логічним. Даний наказ гетьмана було

виконано, однак Кизим загинув (очевидно, під час бою за Мозир втопився у Прип'яті). Тоді на місці загиблого "став Гаркуша, родом з Бихова, а другий Бут - полковник від Гаркуші". Таким чином, Гаркуша став головним над мозирськими повстанцями, і навіть Бут, котрий їздив до гетьмана, мусив йому коритися. Силиуобох були, однак, відносно невеликі. За свідченням того ж Хведорки, кожен з двох полковників мав по 15 хоругв (сотень), причомууодній було понад сто вояків, а в іншій - менше сотні. Як би там не було, але у кожного з полковників було наготові по 1500 вояків, щоправда, переважно з числа непрофесійних солдат, з міщан та селян. Це не зупинило Гаркушу, і він сміливо рушив на північ. На шляху повстанці долали супротив ворога і дійшли до великого містаБобруйськ, яке відкрило перед ними свої брами. Міщани навіть не намагалися чинити супротив повстанцям, бо самі поділяли їхні гасла, які закликали битися за віру і за волю. У Бобруйську повстанці пограбували костел. Це було досить поширеним явищем, особливо в перший рік війни, але, видно, з цього часу за Гаркушею потяглася малоприємна слава любителя пошарпати чужі маєтності.

Відчуваючи недостатність у своїх силах і зростаючий супротив з боку шляхти Великого князівства Литовського, Гаркуша зайнявся у Бобруйську організаційними справами. Було закуплено порох у одного місцевого міщанина, який проживав біля ринку, а також у чорнобородого купця з Могилева, який з двома синами привіз для продажу повстанцям такий необхідний для них товар. За цей порох повстанці розплатилися міддю та оловом, які набрали у шляхетських маєтностях.

У Бобруйську Гаркуша дещо поповнив свою невелику армію за рахунок добровольців й вирішив наступати на

Березин (Березино) і свій рідний Бихів. Це було цілком логічним, оскільки інші повстанські загони вже взяли Стародуб і активно діяли на Гомельщині. Взяття Бихова завдало б ворогу потужного удару з тилу, і вся південно - східна Білорусь, не кажучи вже про Сіверщину, опинилася б у руках повстанців Богдана Хмельницького. У вересні - жовтні 1648 р. на Бихів було вирішено наступати двома колонами. Гаркуша зі своїм полком пішов лівим, східним, берегом ріки Березини на місто Березин (нині - на сході Мінської обл.). Полковник Григорій Бут йшов правим берегом на містечко Свіслоч, яке стоїть при впадінні однойменної річки до Березини. У авангарді військ Бута рухався на чолі тисячі повстанців сотник Фесько, котрий мав взяти місто Ігумень надр. Березиною. На шляху до Феська приєдналися й добровольці з місцевого населення. 29 листопада авангард Феська, а 6 грудня і весь полк Бута вступили до Ігумені, яка не збиралася чинити їм спротиву, і видно, що й тут перед повстанцями відкрили міські брами. В Ігумені була створена нова сотня з місцевих жителів, і Бут повернув на схід, на Бихів. Про дії Гаркуші не говориться, але, очевидно, його спільний з Бутом похід був успішним, Бихів перейшов до рук повстанців. Це, зокрема, підтверджує конфесата Уласа з Остроладович, котрий був тоді з полком Гаркуші в Бобруйську та Бихові.

Після успішного завершення визвольного походу 1648 р. Богдан Хмельницький повернувся із своєю армією на Наддніпрянщину, залишивши повстанські залоги на Волині, Поділлі та у південній Білорусі (закріпитися в Центральній Білорусі не вдалося, що засвідчили поразки повстанців при спробах взяти Слуцьк, Могилев та інші найбільші міста даного регіону Білорусі). Між тим, на початку 1649 р. Річ Посполита розпочала свій контрнаступ. У Білорусі військовими операціями командував князь Януш Рад-

зивіл(1612-1655), польний гетьман литовський, досвідчений і талановитий воєначальник. Хоча він був формально другою за значенням особою у військовій ієрархії Великого князівства Литовського, однак великий гетьман литовський Кишка через свій похилий вік передовірив управління литовською армією Радзивілу, котрий був тоді у розквіті фізичних та розумових сил. Внаслідок контрнаступу військ Речі Посполитої вже у січні - лютому 1649 р. впали Пінськ, Туров, Бобруйськ і Мозир, причому карателі жорстоко розправилися з полоненими, відзначаючи свій шлях палями та шибеницями. Тоді ж було завдано поразки повстанцям в Ігумені над Березиною, причому там були повстанці, які раніше воювали під прапорами Гаркуші. Але ж де був їхній полковник на початку 1649 р.? Чи він бився разом з ними і був змушений відступати, чи збирав війська на допомогу обложеним мозирцям у Овручі, Лоеві та Чорнобилі? На ці питання відповісти поки що неможливо.

Для протидії ворожому наступу Хмельницький навесні 1649 р. уводив в бій повстанські сили поступово, в міру їх мобілізації. Спочатку мали піти на Речицю й далі, вглиб Білорусі, відносно невеликі сили наказного полковника Іллі Голоти. Їхнім козиром була швидкість і раптовість, вони мали стати ядром нової повстанської армії в Білорусі. Однак у битві під Загалем (між Мозирем та Речицею) 17 червня 1649 р. вони зазнали поразки, а сам Голота загинув у бою. За Голотою мали піти в бій частини Київського, Чорнобильського та Канівського полків, а головна надія покладалася на нового наказного гетьмана, київського полковника й кума Хмельницького-го, Михайла (Станіслава) Кричевського. Тоді гетьман послав на Білорусь вісім полків на чолі з досвідченими полковниками Прокопом Шумейком, Мартином Небабою, Матвієм Гладким, Петром Голо-

Полководці Війська Запорозького

вацьким та ін. Серед них бачимо й Кизименка (Кизимка, Кізюнка), а під цим іменем, ймовірно, записали Гаркушу. У разі перемоги Кричевський мав наступати на Гомель, Полоцьк та Вільно.

Як відомо, внаслідок тяжкої поразки під Лоевом 31 липня 1649 р. від цих грандіозних планів довелося відмовитися і перейти до оборони дніпрових переправ, щоб не допустити ворожого прориву на Київ та на Сіверщину. Блискуча перемога української зброї під Зборовом стала вирішальною в кампанії 1649 р., внаслідок чого було укладено достатньо вигідний для українських повстанців Зборівський мир.

Звістки про Гаркушу знову зникають зі сторінок історичних джерел. Можна припустити, що він осів поближче до рідних країв, на Овруччині (нині - північ Житомирської області, на межі з Білорусією). Саме тут бачимо його на початку 1651 р. Тоді, після зриву Зборівського миру і відновлення військових дій, після поразки Брацлавського полку під Красним і загибелі його полковника Данила Нечая, Річ Посполита й Україна - Гетьманщина готувалися до нової кампанії. Зокрема, війська Великого князівства Литовського мали наступати на Гетьманщину у двох напрямках: з боку Речіці йшов на Київ сам Радзивіл, а з боку Пінська та Мозиря - Вінцентій Гонсевський, стольник Великого князівства Литовського, майбутній польний гетьман литовський. На жаль, дехто з козацької старшини тоді перейшов на ворожий бік, що, звичайно, аж ніяк не сприяло успішним діям українських військ. До таких слід віднести колишнього котелевського та ходорківського полковника Михайла Тишу, який відзначився перед тим, у 1648-1649 рр., на Волині, Бруяку, що діяв при боці Кричевського, а тепер збирав найманців проти своїх. Пізніше, вже під

Берестечком, перейдуть на польський бік полковники Петро Головацький та Михайло Криса, щоправда, останньому дехто буде приписувати отруєння Яреми Вишневецького.

Богдан Хмельницький свої найкращі сили сконцентрував південніше, щоб протидіяти ворожому наступу, очоленому самим королем. Київщину і її столицю мав обороняти Київський полк на чолі з полковником Антоном Ждановичем, про що чітко свідчить лист ренегата Яська Ясноборського, писаний з Любара 23 квітня 1651 р. В джерелах подекуди згадуються і Чорнобильський полк, і полк Пилипчі, але ці полки були невеликими, сформованими переважно з поліських селян, і до того ж вони мали боронити північний напрямок, між тим як Гонсевський головний удар спрямував з заходу проти Овруча, звідки планував йти просто на Київ. Цих сил повстанців було явно замало, тому гетьман вирішив спішно сформувати новий полк. До його складу мали вступити добровольці з числа населення Київщини, і над ним гетьман поставив свого родича Гаркушу. Цей полк, видно, звався Поліським, бо в деяких джерелах Гаркушу називають "поліським полковником", а подекуди й "намісником Ждановича", що говорить про його підлеглість київському полковнику. Згідно з конфесатою козака Демида, створеною до 6 травня 1651 р., Гаркуша вже був присланий до цього полку. Хмельницький написав тоді Гаркуші два листа: у одному містився наказ Гаркуші виходити на бій з ворогами "з доброю силою", а у другому гетьман наказував йому не займатися грабунками. Далі полонений засвідчив, що головне завдання Гаркуші полягало у стоянні на київських полях і обороні Києва. Згідно з джерелами, які мав у своєму розпорядженні М. Грушевський, Хмельницький нібито послав на Білорусь сво-

го сина Тимоша, у чому історик чомусь сумнівається, а потім відрядив на його місце Гаркушу. За іншими даними, гетьман послав у цей регіон полковників Небабу, Ждановича, Пилипчу та Гаркушу, причому останні два мали разом військо нібито у 30 тисяч, що є, без сумніву, перебільшенням. Небаба ж діяв тоді на лівобережжі Дніпра.

Коли розгорнувся наступ Гонсевського, Гаркуша певний час стояв із своїм військом у Норинську, містечку на південний захід від Овруча а потім і в самому Овручі, звідки він вирушив до Чорнобиля. Він просувався, таким чином, з заходу у північно-східному напрямку, щоб зайняти переправи через Прип'ять і з'єднатися з Київським полком Ждановича (цей стояв у Лельові). Довідавшись про виступ у похід полку Гаркуші, ротмістр Семен Павша, один з найкращих офіцерів Радзивіла, який пильнував переправу через Прип'ять у Бабичах, перейшов на правий, південний бік річки й кинувся на перейми. Слід відзначити, що, крім Павші, насувалися головні сили Гонсевського, і тому витратити дорогоцінний час Гаркуша не міг Павші вдалося наздогнати ар'єргардні частини полкуГаркуші і нав'язати їм бої в Павловичах, Мартиновичах, а особливо під містечком Зубанем. Але Павша боявся, що Гаркуша може зайти йому в тил, і тому відступив. Лист Павші від 29 травня 1651 р., писаний з Бабич, який ми виявили за іншим списком у табірному щоденнику Радзивіла, містить уточнення: йдеться не про Зубань, а Любань, що у трьох милях від Чорнобиля. Тут же доповнена картина боїв. Павша, як тільки дістав звістку про виступ Гаркуші наз'єднання із Ждановичем, кинув всі свої сили з Бабич проти повстанців. Під Любанем повстанцям довелося знищити міст через річку (Уж? - Ю. М.), щоб відірвалися від погоні. Тоді карателі зігнали свою злість на тих, хто не встиг переправитися через річку, вбили навіть

полонених, серед яких був і дехто з шляхтичів та реєстрових козаків. Це підтверджує і лист від 20 липня 1651 р., писаний якимось шляхтичем з табору литовського війська під Кричевом: коли литовське військо почало наближуватися до Бабичів та Чернобиля, Гаркуша став відступати, і в ході ар'єргардних боїв загинуло чимало козаків. Невдовзі Чернобиль опинився у ворожих руках, до того ж далеко на сході Білорусі впав Кричев. Все ж Гаркуша, діючи у дуже несприятливих умовах, зумів прорватися із своїм полком і об'єднатися з Київським.

Після цього Жданович і Гаркуша зайняли спільну оборону, щоб стримувати ворожий наступ із заходу. Жданович стояв у Чернобилі, а Гаркуша - у чверті милі від нього. В цей час той же ротмістр Семен Павша вдарив на Народичі, де ще тримали оборону сотники Натальчич, Зозуленко і Сагайдачний. Повстанці зазнали поразки, очевидно, загинули й самі сотники; місто було взято, а місцевих людей карателі вбивали навіть у церквах. Із здобиччю вони поверталися назад через р. Словечну. Тут на них напали козаки Ждановича та Гаркуші і завдали значних втрат, але Павші вдалося прорватися.

Між тим ситуація значно погіршилася. Небезпека заходила не тільки із заходу та півночі, а навіть зі сходу, тобто з тилу. Саме тоді Радзивіл розгромив під Ріпками чернігівського полковника Небабу, котрий й сам загинув на полі бою 6 липня (26 червня) 1651 р. Це значно полегшувало завдання Гонсевському, що рушив на Димер, від котрого до Києва було вже рукою подати. 16 липня він з боями дійшов до Димера і взяв місто, а потім, не відпочиваючи, кинув всі свої війська проти козаків, які обороняли переправу через Ірпінь. Натой час Київський полк вже відступив у київському напрямку, а Гаркуша залишився прикривати цей відступ.

Козаки запекло боронили переправу, але мусили відійти.

Тут свідчення джерел розходяться. Згідно з польськими донесеннями, козаки, не витримавши тиску, стали тікати. Незнаний шляхтич у своєму листі від 25 липня 1651 р. з литовського табору твердив про відступ з-під Чорнобиля Ждановича та "його намісника Гаркуші", яких війська Гонсевського наздогнали за Димером, якраз під час переправи через Ірпінь. Потужного удару переслідувачів не витримали козаки навіть в добрих окопах на березі річки, тому мусили тікати: одні мостом, другі - на плотах, а треті рятувалися втечею на болото. У цій битві загинув і осавул Вовгура (за іншими даними - Воропай - *Ю. М.*), до порад якого прислуховувалися обидва полковники. Втрати Гонсевського були нібито невеликими, зокрема було вбито одного шляхтича, поранено капітана і ряд простих солдат.

Українські джерела змальовують протилежну картину: поляків вдалося стримати за Димером, але у Києві через ворожий наступ та поразку Небаби виникли панічні настрої серед міщан та духовенства, які просили не вести бої за місто. Через це Жданович і Гаркуша, а також деякі інші полковники, котрі знаходилися тоді в районі Києва (наприклад, М. Гладкий), були змушені полишити місто. Це рішення було узгоджене "нагорі". Якраз тоді через Київ поспішав генеральний писар Іван Виговський, котрий прагнув скликати війська з Лівобережної України під Білу Церкву, і він передав тоді наказ Хмельницького: полишити Київ і поспішати у Корсунь на раду.

Литовський наступ безпосередньо на Київ розпочався 4 серпня. Одна частина військ Радзивіла наступала з боку Вишгорода, а друга - з заходу в напрямку Софійського собору; перед цим багато жовнірів пливли Дніпром на байдаках. Останнє особливо переконало Ждановича у безнадійності

боротьби за Київ, і він виступив разом з М. Гладким з Києва на Трипілля. У ар'єргарді, як завжди, йшли повстанці Гаркуші. Сам поліський полковник зі своєю кіннотою ще певний час стояв під Києво-Печерською лаврою, а потім теж взяв курс на південь. Війська Радзивіла зайняли Київ, їх дійсно зустріла делегація від київського митрополита Сильвестра (Косова) та міщан з проханням не грабувати місто. Хоча литовський Радзивіл і пообіцяв так вчинити, але його солдатня не особливо прислухалася до таких наказів і навіть запалила Поділ, який майже весь вигорів протягом 16-17 серпня.

Гаркуша ж разом зі своїми повстанцями, очевидно, боронив Білу Церкву, і після успішної протидії української армії Богдана Хмельницького об'єднані сили Корони Польської та Великого князівства Литовського погодилися укласти новий мир (Білоцерківський).

Ім'я Гаркуші знову зникає зі сторінок джерел і з'являється в них тільки на початку 1654 р. Після Переяславської ради 18(8) січня 1654 р. до Москви задля укладення договору було скероване козацьке посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею. Цей процес затягнувся і багато в чому взагалі залишився незавершеним. Знаючи про складний хід переговорів, Хмельницький послав з Чигирина до Москви додаткове посольство, яке мало повезти нові, переважно таємні, усні пропозиції, а також листи як до послів, так і до царя Олексія. У останньому документі містилося прохання підтвердити права і вільності козацтва й надати відповідні гарантії. Мали бути передані також новини про військові дії, які вели на Поділлі (Немирів, Буша) українські повстанці проти Речі Посполитої. Всі три документи (інструкція та листи) були написані гетьманом 31 (21) березня 1654 р. і

Полководці Війська Запорозького

передані Филону Гаркуші, котрий і мав очолити посольство. До Москви Гаркуша прибув 17(7) квітня 1654 р. і мав аудієнцію у царя. Переговори були успішними і 22 (12) квітня того ж року Олексій I видав жалувану грамоту, в якій знову стверджувались "права й вольності" Війська Запорозького і зокрема відзначалося: "писали к нам... гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам... права и привилія, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и королей наданные, утвердити...И мы...на то. ..изволили прежние ваши права, и привилія, и свободы, и добра утвердити. ..и хотим (их) содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения". Яке це було "навеки крепко и нерушимо", стало ясно вже восени 1656 р., коли Москва, всупереч договору 1654 р. з Українською державою, уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою! Але в цьому немає провини Гаркуші, який гідно виконав покладені на нього дипломатичні обов'язки. 23 (13) квітня він, взявши із собою цю грамоту, виїхав до Чигирини разом з московським послом до молдавського господаря дяком Перфильєвим.

І знову уриваються відомості про Гаркушу. Але судячи з усього, він посилався гетьманом на Волинь, де часто діяв разом з київським полковником Антоном Ждановичем. З його ж корпусом він, очевидно, ходив вглиб етнічних польських земель у 1656-1657 рр., сприяючи союзникам України - шведам і трансильванцям. Зберігся лист шляхти південної Волині від 17(7) червня 1657 р., адресований Б. Хмельницькому. У ньому, зокрема, містилася скарга на Ждановича та Гаркушу, які перебували з військами у цих краях, і прохання убезпечити від них Луцьк, Володимир та Олику. Смерть Богдана Хмельницького негативно вплинула на ситу-

ацію в Україні. А Гаркуша втратив свого покровителя. Новий гетьман, Іван Виговський, волів використовувати його переважно як доброго дипломата. Саме Гаркуша разом з Мартином Яцківським очолив нове посольство до царя Олексія у березні 1658 р. На той час авторитет Виговського зріс, зникли сумніви у легітимності його обрання гетьманом, і Гаркуша розвинув успіх. На влаштованій у Москві царськими дипломатами зустрічі з пушкарівцями він навів переконливі аргументи на користь Виговського, і пушкарівці мусили знизити тон. Після цього царський уряд певний час ставився до Виговського більш прихильно.

Природно, що саме Гаркуша був у числі вузького кола старшин, котрі вели переговори і з московським послом Апухтіним у Чигирині 11 (1) травня 1658 р. Крім нього, були присутні також генеральний суддя Герман Гапонович, осавул Мисько, полковник Карпо Трушенко, отаман Василь, колишній полковник Григорій Ганжа, брат гетьмана Федір Виговський та ще декілька персон. Цього разу, внаслідок відвертого втручання Москви у внутрішні справи України, переговори проходили у прохолодній атмосфері. Незважаючи на спроби Апухтіна диктувати гетьману царську волю, Виговський виступив у збройний похід проти опозиції, яка укрилася в Полтаві. З ним, очевидно, вирушив у похід і Гаркуша. Через деякий час Полтава була взята, причому лідер опозиції, полтавський полковник Мартин Пушкар, загинув. Виговський, відновив законну владу гетьмана у Полтавському полку і поставив там новим полковником спочатку Івана Богуна, а потім - Филона Гаркушу. Останній тримав тут полковницький пірнач з червня по листопад 1658 р. Йому довелося й тут повоювати, принаймні коли у серпні - вересні 1658 р. його спробу-

ють вибити з Полтави війська опозиції на чолі з полковником Іваном Донцем та котельвянським сотником Степаненком. Пізніше до влади в цьому полку таки прийшов один з опозиціонерів - Кирило Пушкар, син покійного Мартина Пушкаря. Але, очевидно, справжнім полтавським полковником вважався Гаркуша, принаймні в часи гетьманату Виговського. Після поразки України у російсько-українській війні 1658-1659 рр. і відставки Виговського новий гетьман Юрій Хмельницький був змушений підписати у Переяславі 27(17) жовтня 1659 р. нерівноправний договір, на підставі якого Україна втрачала незалежність і ставала автономною частиною Московської імперії. Природно, що за таких умов Гаркуша не міг претендувати на пірнач полтавського полковника, але, без сумніву, залишив тут по собі добру пам'ять як добрий господар і адміністратор.

Після цього слід Гаркуші знову пропадає, хоча, можливо, це саме він (у документах записаний як Григорій Гаркуша) разом з сотником Романом Ракушкою - Романовським (автором літопису Самовидця) був відправлений після 24 лютого 1662 р. (за ст. стилем) до царя з наради прихильників наказного гетьмана Якима Сомка, щоб порушити перед царем важливі питання майбутньої гетьманської елекції. Гаркуша виринає з небуття уже за гетьманства Петра Дорошенка. Як мінімум у травні 1669 р. він знову став полтавським полковником і активно протидіяв промосковськи налаштованому Дем'яну Многогрішному. Тоді вірними Дорошенку на лівому боці Дніпра лишилося 4 полки: Гадяцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський. 11(1) липня 1669 р. Гаркуша написав лист до Многогрішного, котрий своїми діями сприяв новому розколу України. Від імені свого полку, і не тільки козаків, але й міщан та простолюду, він закликав Многогрішного звернутися з покорою до Дорошенка, а

не пробувати залякати його, бо тільки у Полтаві він знайде 10 тисяч супротивних йому шабель. 26 червня 1669 р. за старим стилем Гаркуша разом із городовим отаманом Климом Чорнушенком та війтом Левком Хорошенком видав універсал щодо конфлікту за землю між мешканцями Старих та Нових Санжар, причому його комісія визнала винними саме новосанжарівців. Ще в січні 1670 р. Гаркуша був полтавським полковником, але вже наказним. За гетьманства Многогрішного йому взагалі було важко розраховувати на збереження пірнача, тому він, очевидно, відходить на певний час від справ. У 1677 р. його називають просто "паном", який живе у Полтаві. 26-29 листопада 1677 р. за старим стилем у полковому полтавському суді розглядалася справа Михайла Тотчасу та Юска Ганченка. Останній купив частину землі у "пана Филона Горкуши тоє ж січи над Булановою Радковской", через що М. Тотчасу була заподіяна кривда. Гаркуша був присутній разом з іншими на суді в якості свідка, і цей суд врешті прийняв соломонове рішення: обом козакам володіти цією землею порівну. За гетьмана Івана Самойловича Гаркуша з'являється у цілковито новій, незвичній для колишнього полковника якості полтавського городового отамана. У 1677 р. дану посаду обіймали Максим Попенко та Петро Мисенко, а у квітні - травні 1678 р. вже бачимо на ній Гаркушу. Це вже була остання значна урядова посада Филона Гаркуші в Українській державі - Гетьманщині. Очевидно, невдовзі після цього він помер. Історики вважають, що це сталося близько 1683 р.

Филон Гаркуша прожив досить тривале, як на ті часи, життя, він був одним з небагатьох сподвижників Богдана Хмельницького, які пройшли вогонь Національно-визвольної війни українського народу, через трагедії доби

Полководці Війська Запорозького

Руїни, працювали на мирному полі. Кульмінаційним етапом його біографії залишається 1648 р., коли він зі зброєю в руках боровся не тільки за незалежну Українську державу, але й за незалежну Білорусь.